

Н. Л. Виноградова, кандидат наук з державного управління, доцент, завідувач аспірантурою Університету митної справи та фінансів

МОДЕРНІЗАЦІЯ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПІДГОТОВКИ НАУКОВИХ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ В УКРАЇНІ

Досліджується механізм державного регулювання підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні, який зараз зазнає значних трансформаційних змін під дією загальносвітових тенденцій глобалізації науково-освітнього простору, запровадження нових світових критеріїв наукової діяльності та її результативності. Аналізуються інституційні чинники, що визначають нові підходи до підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні на сучасному етапі розвитку.

Ключові слова: механізм державного регулювання підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні, державна науково-освітня політика, здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії.

N. L. Vynogradova. Modernization of the mechanism of state regulation of scientific, scientific and pedagogical staff education in Ukraine

Under the influence of the global processes of globalization and the transition to a new technological way and due to the internal processes of modernization, today the system of education and science in Ukraine is under going significant changes and transformations. The global tendency of globalization of science, educational field and knowledge internationalization, dictates the necessity of active main streaming of Ukraine into the processes of international exchange of knowledge and creation of high-performance national science.

In the context of integration and globalization processes, the "import" or "transplantation" of institutes becomes the dominant mechanism for the formal institutes creation. In course of the institutional transplantation the national legal framework borrowed from the pan-European field of higher education and research such tools of the Bologna process as the National and European qualifications frameworks (NQF, EQF), the European credit and transfer system (ECTS), the results of education (the list of expert knowledge, which the applicant who completes the education, should correspond to), etc. However, institutional transplantation is currently ineffective.

The National Qualifications Framework continues to be formal and purely declaratory instrument. The common standards for the list of expert knowledge, which the Ph. D. should correspond to, have not been prepared by the Ministry of Education and Science of Ukraine up to now. There are some cases of institutional transformation, that is formal rules simulation, the content of new norms reinterpreting, etc. Currently, there has been observed an imitation of scientific publication activity, faked academic activity in Ukraine, at which point there are examples of academic cheating.

Unfortunately, the implementation of the norms, governing the highly skilled staff education, is not balanced, it is non-systemic and not transparent enough. The promotion and explanation of new rules are not almost done by Ministry. The reorganization of the national field of higher education takes place without taking into account the significant difference in scientific knowledge production in the natural and socio-humanistic sectors (accordingly, in the criteria for performance assessment of the scientists activity in these areas). Also, there is no any state policy on combining scientific knowledge and the industrial sector, turning scientific discoveries into cost-effective products. The modernization process of scientific and pedagogical staff education is also significantly impeded by the depreciation of science officers status.

Key words: state regulation mechanism of scientific, scientific and pedagogical staff education in Ukraine, state scientific and educational policy, Ph. D. degree seeker.

Постановка проблеми. Під впливом світових процесів глобалізації та переходу на новий технологічний уклад та у зв'язку із внутрішніми процесами модернізації, що відбуваються безпосередньо всередині країни, значних змін та перетворень зазнає сьогодні в Україні

© **Н. Л. Виноградова, 2018**

система освіти та науки. Загальносвітова тенденція глобалізації науки, освітнього простору й інтернаціоналізації знань диктує необхідність активного включення України в процеси міжнародного обміну знаннями та створення високопродуктивної національної науки. Адже сьогодні саме освіта в усьому світі є основою суспільного прогресу, а наукові дослідження й інновації – головним чинником економічного зростання та стабільності. Сформований сучасною науково-технологічною політикою курс відображений у цілій низці державних програм, нормативно-правових актів, зокрема він позначився і на підготовці здобувачів вищої освіти ступенів доктора філософії та доктора наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інноваційного розвитку й управління знаннями присвячено роботи Н. Амара, Ч. Барнарда, Б. Бланка, А. Джамала, К. Джанетто, М. Дженекса, П. Друкера, Р. Ландрі, М. Петера, Ф. Хайска. Праці вітчизняних науковців галузі державного управління С. Андрейчука, Н. Губерської, Д. Дзвінчука, С. Домбровської, В. Журавського, С. Калашникової, С. Майбороди, В. Лугового, Т. Лукіної, І. Сікорської, Ж. Таланової, О. Шеломовської та ін. дали значний поштовх дослідженню питань розвитку освітньої галузі в Україні. З огляду на інституційні зміни, що відбуваються зараз в системі науки й освіти в державі, питання модернізації механізму державного регулювання підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні актуальне і потребує дослідження.

Мета статті – наукове осмислення трансформаційних змін, що відбуваються в системі підготовки кадрів вищої кваліфікації в Україні, аналіз особливостей державного управління процесами модернізації цієї системи.

Виклад основного матеріалу. Під час аналізу інституційних трансформацій у підготовці наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні необхідно зазначити, що проблеми у вищій освіті України мають комплексний, системний характер, через що вкрай важко аналізувати суто один аспект – підготовку кадрів вищої кваліфікації. Реформи, які запроваджуються зараз у науково-освітньому просторі, мають на меті змінити не лише зміст підготовки наукових кадрів, але й загалом сутність вищої освіти, сам академічний простір. Сучасне інституційне освітнє середовище в Україні, яке являє собою комплекс норм, правил, традицій, звичаїв, а також установ та організацій, які регламентують і обмежують діяльність та взаємодію в науково-освітній галузі, формується під суттєвим впливом тих трансформаційних змін, що притаманні загальноєвропейському простору вищої освіти. Ми цілком поділяємо думку Н. Липовської, яка вважає, що «в умовах інтеграційних і глобалізаційних процесів домінуючим механізмом створення формальних інститутів стає «імпорт» або «трансплантація» інститутів» [1, с. 28].

Очевидно, що джерелом для формування вітчизняної нормативно-правової бази, яка визначила шляхи та стратегію реформування вищої освіти в державі, стала низка міжнародних декларацій і комюніке, які 2005 р. ратифікувала Україна, а саме: Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти», Болонья, 1999 р.; Комюніке зустрічі європейських міністрів, які відповідають за вищу освіту, Прага, 2001 р.; Комюніке Конференції міністрів вищої освіти Європи, Берлін, 2003 р.; Комюніке Конференції міністрів країн Європи, відповідальних за сферу вищої освіти, «Загальноєвропейський простір вищої освіти – досягнення цілей», Берген, 2005 р. тощо. Так само Україна дотримується і більш пізніх міжнародних угод, зокрема, рекомендацій Бухарестського комюніке міністрів освіти і науки країн європейського регіону (квітень 2012 р.). Аналіз цього міжнародного законодавства дозволяє не лише виявити напрями реформування освітньо-наукового простору в Україні, але й оцінити його вплив на зміни вітчизняного законодавчого поля, та найголовніше – встановити відповідність перетворень, що відбуваються у сфері підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні, ідеям та принципам, які закладені в укладених міжнародних угодах.

Комюніке Конференції міністрів вищої освіти Європи 2003 р. містить такі основні ідеї ре-

формування: «передбачається запровадження системи акредитації, сертифікації, або подібні процедури, а також оцінка програм закладів (із внутрішнім контролем, зовнішньою перевіркою)»; крім того, документом заохочується введення «системи сумісних та легко порівнянних кваліфікацій (кваліфікації описують з урахуванням обсягу роботи, рівня, навчального результату, компетентності та профілю)». Міністри наголосили на тому, що вони всіма засобами будуть домагатися доступності вищої освіти для всіх, вказали на важливість підвищення мобільності здобувачів вищої освіти та створення кредитної трансферної системи (ECTS). Комюніке Конференції міністрів країн Європи, відповідальних за сферу вищої освіти, «Загальноєвропейський простір вищої освіти – досягнення цілей» 2005 р. (м. Берген) містить положення, які безпосередньо стосуються підготовки докторів філософії та докторів наук. Зокрема, у ньому зазначено, по-перше, важливість дослідницької й інноваційної діяльності як фундаменту вищої освіти, по-друге, необхідність структурованих докторських програм та потребу в прозорому нагляді й оцінюванні їх виконання. Зауважено, що звичайне робоче навантаження за третім циклом навчання в більшості країн становить 3–4 роки роботи, докторські програми націлені на міждисциплінарне навчання та розвиток замінюваних вмінь та навичок, які б максимально відповідали потребам ринку праці [2].

Можна простежити, як інституціонально трансплантувалися ці ідеї до вітчизняного нормативно-правового поля, а отже, до освітнього простору. Так, під час реалізації ратифікованих угод Україна передусім формує організаційні структури, що забезпечують впровадження Болонського процесу в країні, які здебільшого є офіційними урядовими структурами. Згідно з наказом Міністерства освіти і науки (далі – МОН) України від 7 березня 2006 р. № 164 та з розпорядженням Кабінету Міністрів України (далі – КМУ), створено міжвідомчу робочу групу із впровадження Болонського процесу, а також при МОН України створюється відомча робоча група супроводу Болонського процесу у вищій освіті України (розпорядження МОН від 24 травня 2006 р. № 93-р). Формується й ухвалюється стратегія – план дій із реалізації принципів Болонської системи в Україні – «План дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 р.» (наказ МОН від 13 липня 2007 р.). Запроваджується процес оптимізації мережі закладів вищої освіти (далі – ЗВО) (згідно з розпорядження КМУ «Деякі питання управління вищими навчальними закладами» від 16 листопада 2011 р. № 1191-р.), застосування інноваційної Європейської кредитно-трансферної системи (далі – ЕКТС, ECTS) на всіх освітніх рівнях, зокрема на третьому освітньо-науковому рівні, запроваджується Національна рамка кваліфікацій (постанова КМУ від 23 листопада 2011 р. № 1341, наказ МОН від 17 березня 2017 р.). Затверджуються ліцензійні умови провадження освітньої діяльності закладів освіти (постанова КМУ від 30 грудня 2015 р. № 1187), ухвалюються новий Перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти (наказ МОН від 6 листопада 2015 р. № 1151), та новий Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах) (постанова КМУ від 23 березня 2016 р. № 261). Зазнали змін і правила присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань (постанова КМУ від 24 липня 2013 р. № 567, наказ МОН від 14 січня 2016 р. № 13) та функціонування спеціалізованих вчених рад (наказ Міністерства молоді та спорту від 14 вересня 2011 р. № 1059). Зараз готуються проекти нових нормативно-правових актів, що регламентують процедури присудження наукових ступенів, присвоєння вчених звань, нові вимоги до опублікування результатів дисертаційних досліджень, функціонування спеціалізованих вчених рад тощо.

Отже, вітчизняне нормативно-правове поле, що забезпечує процес підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії, під час інституціональної трансплантації запозичило із загальноєвропейського простору вищої освіти і наукових досліджень один з осно-

ваних інструментів Болонського процесу – національні та європейські рамки кваліфікацій, Європейську кредитну та трансферно-накопичувальну систему, результати навчання (перелік компетенцій, які повинен мати здобувач, що закінчує навчання), студентоцентричне навчання й ін. Якщо задатися питанням щодо «ефективності інституційної трансплантації», то тут позитивної відповіді немає. Навіть експерти з міжнародного Фонду досліджень освітньої політики Т. Фініков та О. Шаров, які проводили моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти, зазначали, що «результативність впровадження зазначених інструментів в українську освітню практику залишається доволі низькою. За відсутності політичної волі та цілеспрямованої державної політики стосовно європейської інтеграції в освітній сфері інструменти Болонського процесу вводилися в дію суто формально, а їх реальна імплементація часто підмінялася імітацією. Концепція результатів навчання (Learning Outcomes) не стала серцевиною стандартів вищої освіти. Студентоцентричне навчання залишається гаслом. Запізніла спроба впровадження Diploma Supplement у 2012–2013 рр. дала чисельні приводи для звинувачень у корупції» [3, с. 32–33].

Очевидно, що Національна рамка кваліфікацій (2011 р.) сьогодні залишається формальним, суто декларативним документом, який не використовується в практичній діяльності та мало впливає на вирішення завдань реальної гармонізації вітчизняної й європейської систем кваліфікацій. В українських університетах практика використання «результатів навчання / компетенцій» зводиться лише до того, щоб вписати «необхідні» компетенції у відповідні таблиці в ліцензійних справах, після чого про них можна забути. І це пояснюється не лише тим, що «запропонований у документі паліативний сценарій передбачав механічну інтеграцію компетентнісного підходу до усталеної структури стандартів вищої освіти, які були побудовані на іншій методологічній основі. Базові елементи галузевих стандартів вищої освіти – освітньо-кваліфікаційні характеристики та освітньо-професійні програми – орієнтовані на оперування поняттями знань, вмінь та навичок у розщепленому вигляді, тоді як компетенції є інтегральними характеристиками результатів навчання. Це зумовило органічну неможливість виконання поставленого завдання, а розробники стандартів найчастіше були здатні лише декларувати компетентнісний підхід за збереження традиційного підходу до моделювання діяльності фахівця та його професійної підготовки» [там само]. На нашу думку, у вітчизняних закладах вищої освіти відсутній механізм оцінювання і критерії оцінки відповідності випускника встановленим компетенціям, як немає і внутрішньої потреби в їх розробленні. Наприклад, які мають бути критерії оцінки наявності у випускника аспірантури такої інструментальної компетенції, як «знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності»? Адже навіть щоб вступити до аспірантури, здобувач вже зобов'язаний мати і знання, і розуміння предметної області, хоча б на рівні магістерської програми. Тоді як визначити той рівень, якому мають відповідати знання аспіранта? Якщо в групі навчається кілька аспірантів, то припускаємо, що рівень їхніх знань буде різнитися, можливо й суттєво, але водночас вони все однаково будуть відповідати вказаній інструментальній компетенції. Якщо ж виходити з того, що є затверджені програми підготовки докторів філософії, із відповідними дисциплінами, які мають складатися й оцінюватися за відповідною шкалою, то до чого тут компетенції, якщо оцінювання відбуватиметься за старою схемою? Адже НМКД дисциплін жодним чином не прив'язано до компетенцій. Ще складніше визначити рівень наявності в аспіранта тих компетенцій, які передбачають особистісний складник, як-от «здатність планувати свій час», «здатність працювати в команді», «здатність приймати раціональні рішення» (хоча, на нашу думку, досить багато наукових відкриттів здійснювалися науковцями-інтровертами, які не працювали в командах: А. Енштейн, Л. Ландау, Д. Неш, О. Шпенглер, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, М. Гумільов та ін., так само вважаємо, що науку іноді більше просуває здатність саме до

нераціональних рішень). Але питання полягає в тому: хто, яким чином, в якій формі має оцінювати такі результати навчання, та й чи можна «навчити» людину допитливості та творчому натхненню? Крім того, вважаємо, що процес імплементації інституту «результатів навчання» має й інші суперечності. Так, освітньо-наукові програми підготовки докторів філософії кожен український заклад вищої освіти готував власноруч і на теперішній час на рівні Міністерства освіти і науки відсутні єдині стандарти тих компетенцій, які повинен мати доктор філософії. Вважаємо, що класифікація компетенцій для різних галузей освіти має враховувати предметні (спеціальні) особливості.

Н. Липовська оцінює вплив імпортованого соціального інституту на трансформації інституціонального середовища та зауважує, що може виникати дві крайності трансформації: 1) успішний імпорт, коли «після формального проголошення нового правила, орієнтації суб'єктів поступово змінюються, із часом виникає нова інституційна рівновага, досягається узгодженість між окремими складовими частинами інституційного комплексу»; 2) безрезультативність імпорту, «коли нові формальні правила виявляються нездатними змінити наявні соціальні практики, вони залишаються «мертвими», непрацюючими, взагалі ніяк не впливають на соціальні взаємодії» [1, с. 31–32]. Водночас зазначається, що в практиці інституціональних трансформацій найчастіше спостерігається щось «середнє» між цими двома крайнощами. Очевидно, що ситуація в Україні щодо інституціональної трансплантації до вітчизняного освітнього середовища європейських практик із підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів демонструє поки що «неефективний імпорт», проте й не безрезультатний. Адже поступово, але відбуваються зміни у вітчизняній науково-педагогічній спільноті, яка починає запроваджувати нові формальні і неформальні правила діяльності, критерії її оцінювання, норми, орієнтації, цінності тощо.

На жаль, маємо констатувати, що водночас трапляються непоодинокі випадки інституційного переродження, тобто імітації формальних правил, реінтерпретації змісту нових норм, активізації на противагу встановленим альтернативних інститутів тощо. Не секрет, що зараз в Україні спостерігається імітація наукової публікаційної активності. Фальсифікація цієї практики відбувається як на рівні авторів публікацій, так і на рівні редакційно-видавничих інституцій. Кількісні показники ефективності науковця, що запроваджені Міністерством та інституціоналізовані у формальні норми, зокрема «ліцензійних вимог», стимулюють науково-педагогічні кадри до академічної псевдоактивності, у зв'язку із чим трапляються прояви академічного шахрайства (і не лише плагіату, але й фабрикації та фальсифікації результатів дослідження, запозичення наукової новизни, недоброчесної співпраці, коли до списку авторів статей, монографій, ін. видань додають осіб, які не брали безпосередньої участі в отриманні наукових результатів тощо). Потреба породжує пропозицію: гонитва за потрібною кількістю публікацій запустила механізм появи псевдонаукових журналів, в яких за авторські внески «готові друкувати будь-яку статтю, навіть із «квантової культурології»» [4]. Проте найбільше питань в академічного співтовариства викликають зараз вимоги Міністерства щодо необхідності публікацій у часописах, що включені до наукометричних баз Scopus та Web of Science. Питань багато, вони різні, наприклад, зараз не ухвалені нові вимоги до опублікування результатів дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії: скільки статей має опублікувати здобувач, скільки з них саме в наукометричних базах Scopus та Web of Science, чи можна розмішувати в інших наукометричних базах тощо. Тобто підготовка здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії здійснюється за новим Порядком, а унормування процедури атестації й досі не відбулося, так само не розроблені правила, процедури захисту дисертаційних робіт аспірантами, які навчаються за старими спеціальностями, але дисертаційні роботи закінчують після 2020 р., також немає розуміння ситуації щодо можливості атестації здобувача вищої освіти ступеня доктора філософії вже після закінчення терміну навчання. Проте, на

нашу думку, концептуально необхідно вирішити принаймні питання розрізнення критеріїв наукової ефективності для різних галузей науки. «Очевидно, що сьогодні потрібно розділити вимоги до двох наукових полів – соціогуманітарного і природничого <...>. Це дасть змогу виробити критерії оцінки з урахуванням специфіки кожного. Адже необґрунтованими поспішними заходами можна поховати справжнє реформування, підмінивши його імітацією» [4].

Отже, від яких чинників залежить успішність інституціональної трансплантації? За визначенням Н. Липовської, у разі запозичення інститутів мають бути дотримані такі умови: «по-перше, керуючий суб'єкт повинен усвідомити мету цієї трансформації. По-друге, пропонувані натомість цінності і ролі повинні отримати схвалення і підтримку інших суб'єктів, які взаємодіють у межах цього соціального простору. По-третє, забезпечити легітимізацію нових норм можна тільки в разі активного включення керованого об'єкта в процес їх популяризації та мотивації, тобто цей процес має стати самоврядним і незалежним від керуючого суб'єкта» [1, с. 31]. Однак під час оцінювання зазначених складників успіху не важко помітити, що жодний із них не відповідає зазначеним умовам. Так, про невиконання першої умови щодо усвідомлення мети трансформації може свідчити оцінка одного із провідних українських експертів освітнього середовища, екс-заступника міністра освіти І. Совсун, яка зауважує: «Відсутність чіткої та проговореної візії розвитку вищої освіти та окремих університетів – проблема, котру найскладніше вирішити чи навіть сформулювати, але саме вона є основоположною. Навряд чи можливо очікувати, що вища освіта в Україні сягне нових вершин розвитку без того, щоб суспільство, держава та самі університети не осмислили, якою має бути роль вищої освіти в розвитку держави, і тим паче – коли немає чіткої стратегії, куди розвивається країна. Без цього неможливо чітко зрозуміти, скільки та яких фахівців мають готувати університети, які типи закладів вищої освіти потрібні, які наукові дослідження найбільше сприятимуть розвитку країни загалом. За такої ситуації марно очікувати цілеспрямовану роботу окремих освітян чи університетів задля досягнення ширшої мети, адже сама мета залишалась невизначеною» [5].

Що стосується підтримки реформ широкими науковими, академічними колами, то необхідно зазначити, що університетська громадськість розуміє необхідність змін, проте не виказує повного схвалення та готовності до їх запровадження. Це пов'язано не лише з об'єктивним опором будь-якої системи збуренням і змінам, і не лише з тим, що в багатьох моментах реформи непродумані і половинчасті, але й передусім, на нашу думку, з тим, що підготовлений науковий / науково-педагогічний працівник сьогодні не є затребуваним ринком праці країни. Не секрет, що зараз в Україні відбувається системне і суттєве скорочення освітньої (освітньо-наукової) сфери і сотні наукових (науково-педагогічних) кадрів через брак навантаження щороку втрачають роботу, у зв'язку із чим «ключовим викликом постає питання про те, яким чином гарантувати, що в університетах залишаться найкращі і найсильніші викладачі? Які критерії гарантують якість викладання? На загал це рішення залишається за університетом. Проте чи спроможні сьогоднішні українські університети об'єктивно оцінювати викладачів, зважаючи на традиції кумівства, корупції, телефонного права?» [5]. Однак підготовка фахівців вищої кваліфікації за умов кадрового надлишку, завищених вимог до ефективності діяльності науковця, неспівмірних із рівнем оплати його праці, відсутності матеріально-технічної бази та ресурсів для проведення якісних досліджень, цілковитого безправ'я і незахищеності науково-педагогічного працівника в разі закінчення контракту – це якраз і є ті чинники, що ускладнюють процес легітимізації нових норм, їх популяризації й адаптації трансплантованого інституту до соціального контексту.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, механізм державного регулювання підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів справді потребує подальшої модернізації, запровадження загальноєвропейських та світових стан-

дартів у діяльність освітян і науковців вітчизняних університетів. На жаль, імплементація норм, що регулюють процес підготовки кадрів вищої кваліфікації, відбувається незбалансовано, несистемно, не достатньо прозоро та без зважання на думки науково-освітнього середовища. Керуючим суб'єктом (профільним міністерством) практично не вживаються заходи із пропаганди, роз'яснення нових правил, а найголовніше – не здійснюється навчання професійної спільноти роботи за сучасними європейськими практиками (як-от з індексами цитування, профілями науковців, наукометричними базами) тощо. Реорганізація національного простору вищої освіти відбувається зараз без урахування істотної різниці в продукуванні наукового знання в природничій та соціогуманітарній галузях (а отже, у критеріях оцінки ефективності діяльності науковців цих сфер), а також за відсутності візії щодо шляхів поєднання наукового знання та промислового сектора, трансформування наукових відкриттів в економічно вигідні продукти. Процес модернізації підготовки науково-педагогічних кадрів значно гальмується також знеціненням статусу наукового працівника через проблемність працевлаштування та малоперспективність цієї діяльності.

Список використаних джерел:

1. Липовська Н. Суспільні трансформації як складова державно-управлінських реформ: інституціональний вимір. Державне управління та місцеве самоврядування. 2017. Вип. 2 (33). С. 27–33.
2. Комюніке Конференції Міністрів країн Європи, відповідальних за сферу вищої освіти, «Загальноєвропейський простір вищої освіти – досягнення цілей», м. Берген, 19–20 травня 2005 р. Документ 994_576. – URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/994_576.
3. Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторинг. дослідж.: аналіт. звіт; Міжнародн. благод. фонд «Міжнародн. фонд дослідж. освіт. політики» / за заг. ред. Т. Фінікова, О. Шарова. К.: Таксон, 2014. 144 с.
4. Старченко Н. «Код зламано», або як посварилися фізики й лірики. Українська правда. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2018/06/19/152613/>.
5. Совсун І. Новий порядок денний для вищої освіти в Україні: перший етап змін. Вища освіта в Україні: порядок денний для реформ / за заг. ред. Є. Ніколаєва. Фонд Конрада Аденауера. К., 2017. URL: <http://www.kas.de/ukraine/>.